

Historia Rzeszowa

Dzieje Rzeszowa obejmują okres historyczny, oświetlony źródłami pisanyymi i badany przez historyków, poprzedzony periodem prahistorycznym, rekonstruowanym przez archeologów, głównie na podstawie znalezisk i wykopaliisk terenowych. Oba wielkie okresy dzielone są na mniejsze epoki, odznaczające się specyficznymi, pozwalającymi na ich zróżnicowanie cechami rozwoju.

Prahistoria

Najstarsze materiały archeologiczne z terenu dzisiejszego Rzeszowa (a także jego najbliższych okolic) można odnosić do schyłkowego paleolitu, a więc końca epoki lodowcowej (plejstocenu – IX tys. p.n.e.). Są to pojedyncze znaleziska narzędzi krzemienych (m.in. najbardziej charakterystyczne liściaki), typowych dla łowców reniferów (tzw. kultura świderska).

Druga grupa znalezisk wiąże się z mezolitem (VIII–VI tys. p.n.e.) i odpowiada także gospodarce zbieracko-łowczej w warunkach wczesnoholocenijskiego lasu. Z tego czasu znany charakterystyczne, niewielkich rozmiarów narzędzia krzemienne, będące głównie mikrołotycznymi, zgeometryzowanymi zbrojnikami do strzał, znajdowane w okolicach Rzeszowa.

Bardzo ważnym okresem w pradziejach był neolit, zaznaczający się przede wszystkim zmianą sposobów gospodarowania (gospodarka wytwórcza z uprawą roli i hodowlą zwierząt), która ma odzwierciedlenie w źródłach archeologicznych (pojawienie się stałych osad, ceramiki, tkactwa, gładzonych narzędzi kamiennych i innego asortymentu narzędzi krzemienych). Na terenie miasta mamy co najmniej kilka stanowisk związanych z tą grupą ludności. Można mówić o kulturze ceramiki wstęgowej rytej (VI – pocz. V tys. p.n.e.) i kulturze malickiej (V – pocz. IV tys. p.n.e.) oraz innych elementach kulturowych mających analogie południowe (zakarpacie). Osady tej ludności były lokowane w niewielkich dolinkach w obrębie Przedgórskiego Płata Lessowego. Największą z nich i najlepiej rozpoznaną jest osada na os. Piastów. Inne osady wczesnoneolityczne znamy ze Staromieścia, rejonu Lisiej Góry czy zakładów WSK, a także po przeciwnej stronie Wisłoka, w rejonie Pobitna – Słociny. Z terenu Rzeszowa znany też materiały kolejnej kultury neolitycznej (kultura pucharów lejkatych, głównie IV tys. p.n.e.), łączące się z kolei z oddziaływaniami północnymi. Reprezentuje je osada z Pobitna, z charakterystyczną ceramiką i narzędziami krzemienymi. Kolejną falą osadniczą jest schyłkowy neolit (III tys. p.n.e.), reprezentowany przez tzw. kulturę ceramiki sznurowej. Należą do niej bardzo typowe narzędzia kamienne (topory) i krzemienne, dosyć licznie znajdowane w wielu miejscach w Rzeszowie i okolicy. Niektóre z nich są najprawdopodobniej jedynymi uchwytnymi dziś śladami po zniszczonych kurhanach – charakterystycznych nasypach ziemnych, przykrywających groby. Ludność tej kultury prowadziła gospodarkę pasterską i mobilny tryb życia.

Wczesną epokę brązu (II poł. III – I poł. II tys. p.n.e.), wiążącą się z kulturą mierzanowicką, reprezentuje przede wszystkim osada na dzisiejszym os. Baranówka oraz pojedyncze znaleziska narzędzi krzemienych. Osadnictwo tego czasu było w znacznej mierze kontynuacją tradycji schyłkowego neolitu ze zwiększonym znaczeniem upraw rolnych i stabilnych struktur osadniczych. Świadcą o tym zarówno podobieństwa w ceramice, jak i kontynuacja produkcji wielu form narzędzi krzemienych (sierpy, siekiery, ploszcza – groty oszczepów) i kamiennych (topory). Ze znacznymi zmianami mamy do czynienia od czasów tzw. kultury trzcinieckiej (XVI–XIII w. p.n.e., osada w Rzeszowie Baranówce, stan. 88–89), wyraźnie zaznaczonymi w tzw. tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej (XIII–III w. p.n.e.). Są to czasy późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (od VIII wieku p.n.e.). Doszło wówczas do zmian zarówno w zakresie osadnictwa (koncentracja osad i powstanie specyficznej sieci mikroregionalnych struktur osadniczych związanych głównie ze środowiskiem wielkich dolin rzecznych), gospodarki (znaczna stabilizacja na bazie gospodarki rolniczo-hodowlanej, upowszechnienie brązu, a przede wszystkim obrzędowości (upowszechnienie ciałopalenia zwłok i popielnicowy obrządek pogrzebowy, związane z kultami solarnymi). W całej Polsce pld.-wsch. był to okres dynamicznego rozwoju osadniczo-ludnościowego.

We wczesnej epoce żelaza na teren zajęty przez ludność tarnobrzesckiej kultury łużyckiej docierały wyraźne wpływy ze świata scytyjskiego z jednej strony (wsch. i pld. wsch.), a tzw. kultury pomorskiej z drugiej. Krótkotrwałym epizodem, ale o doniosłym znaczeniu cywilizacyjnym były wpływy celtyckie. Ich świadectwem jest znaleziony w Wisłoku żelazny miecz w zdobionej pochwie (III/II w. p.n.e.). Kolejną ważną falą osadnictwa pradziejowego są pierwsze wieki nowej ery (tzw. okres wpływów rzymskich wraz z wczesnym okresem wędrówek ludów – I–V w.), kiedy to rozwijała się tzw. kultura przeworska. Była to ludność rolnicza, w której dużą rolę odgrywały wyspecjalizowane rzemiosło (wytop i obróbka żelaza, pracownie garncarskie) i zajęcia (w tym także „rzemiosło wojenne”) oraz handel z prowincjami rzymskimi. Widoczny wówczas znaczny postęp gospodarczy był efektem upowszechnienia żelaza i nowych form gospodarowania i prowadził m.in. do różnicowania społecznego, czego przykładem są np. różnice w obrządku pogrzebowym (np. grób wojownika z Rzeszowa Zalesia, wyposażony w żelazne elementy uzbrojenia – okucia tarczy, nóż, ostrogi). Ludność kultury przeworskiej interpretuje się obecnie jako swoistą mieszankę etniczną z wyraźnie dominującym pierwiastkiem germańskim (tzw. związek lugijski). Osadnictwo tej kultury trwało w różnym natężeniu do poł. V w. (np. bogata osada w Świlczy k. Rzeszowa). Czas ten przyjmuje się za schyłek pradziejów. Po stosunkowo krótkim okresie hiatusu (pustki) kulturowo-osadniczego ziemie Polski południowo-wschodniej zostały skolonizowane przez pierwszą falę (V/VI w.) osadników słowiańskich (tzw. kultura wczesnosłowiańska lub typ praski, odnoszone do najstarszej fazy wczesnego średniowiecza Archeologiczne badania) przybyłych ze wschodu. Od tego czasu można wykazać ciągłość kultury w obrębie tego etnosu.

Sylwester Czopek, Encyklopedia Rzeszowa

Średniowiecze

Okres przedlokacyjny. W okresie plemiennym (VIII–IX w., zwłaszcza w X–XIII w.) istniały na obszarze dzisiejszego miasta tzw. osady otwarte, odznaczające się charakterystyczną wiejską zabudową (z ziemiankami i półziemiankami jako budowlami mieszkalnymi) i typową dla ówczesnego świata słowiańskiego kulturą materialną (ceramika, narzędzia żelazne). W źródłach archeologicznych nie zaznacza się wówczas podział na świat wschodnio- i zachodniochrześcijański, chociaż wiadomo, że granica między nimi przebiegała w bezpośrednim sąsiedztwie dzisiejszego Rzeszowa. Największą osadę z tego czasu zbadano w rejonie dzisiejszego os. Tysiąclecia, którą można łączyć z tzw. Ruską Wsią. Oprócz najliczniej występującej ceramiki znaleziono tam także przedmioty żelazne (nożyce, noże, sprzączki, sierpy). Osadnictwo wczesnośredniowieczne istniało także w innej części dzisiejszego Staromieścia oraz w rejonie Pobitna i Załęża. Niejasna jest kwestia istnienia na terenie Rzeszowa osady obronnej – grodu. Archeologiczne dane dotyczące historii samego miasta wyraźnie pokazują brak jakiegokolwiek wcześniejszego osadnictwa w rejonie Rynku i przyległych ulic. Najstarsze materiały

wykopaliskowe trzeba odnosić do II poł. XIV w., co może być zbieżne z lokacją miasta.

Początki Rzeszowa

Wczesnośredniowieczna osada, na obszarze której lokowano później miasto, powstała w rozległej kotlinie, rozciętej korytem rzeki Wisłok i jego dopływami. Położenie osady było korzystne z punktu widzenia geograficznego i gospodarczego. Okolice Rzeszowa były usytuowane w pasie żyznych gleb lessowych i czarnoziemnych, rozciągającym się od Sędziszowa Młp. po Przemyśl. Stanowiły one jedyną w tym regionie nitkę osadniczą i komunikacyjną łączącą Małopolską z Rusią. Od półn. i poł. średniowieczny Rzeszów otaczały kompleksy pralasu, Puszcza Sandomierska i Karpacka. W najbliższej okolicy osady rozciągały się bagna, moczary i starorzeczka, które co prawda utrudniały rozwój osadnictwa, ale wydatnie poprawiały walory obronne miasta w tych niespokojnych czasach. Poprzez nie, skomplikowanym systemem grobli i mostów, prowadził główny szlak komunikacyjny łączący Kraków ze Lwowem, jeden z dwóch głównych traktów handlowych i wojskowych tej części Europy (drugi wiodł przez Sandomierz). We wczesnym średniowieczu region późniejszego Rzeszowa leżał na peryferiach powstających wówczas państw i był terenem rywalizacji pomiędzy Wielkimi Morawami (później Czechami), Polską Piastów i Rusią Kijowską Rurykowiczów. Dość często zmieniał swoją przynależność państwową podobnie jak główny gród tej ziemi - Przemyśl. Przyjmuje się, że władztwo polskie nad okolicą Rzeszowa trwało ok. 1031-1036, 1070-1079 i ok. 1214; w międzyczasie rządili tu kniaziowie ruscy. Po podziale Rusi Kijowskiej na mniejsze dzielnice rejon Rzeszowa do 1340 należał do Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Pod względem administracyjno-sądowym i majątkowym okręg rzeszowski tworzył odrębną włość ruską (districtus Rzeschoviensis). Przypuszcza się, że funkcje centrum włości rzeszowskiej pełnił wówczas Staromieście, określane w źródłach jako Stary Rzeszów. Równie starym skupiskiem osadniczym była sąsiadująca z nim Ruska Wieś, której odrębność etniczną podkreślała jeszcze istniejąca tu cerkiew.

Lokacja miasta Rzeszowa na prawie niemieckim nastąpiła przed 1340 przez kniaziów ruskich, ale w oparciu o osadników polskich. Miasto lokacyjne zostało usytuowane częściowo na terenie starszej osady, istniejącej od pewnego czasu w okolicach późniejszej fary, a częściowo na przylegającym do niej pustym pagórku (dzisiejszy Rynek). Szybki rozwój nowego miasta sprawił, że rychło przejęło ono rolę ośrodka włości rzeszowskiej. Na przeł. 1340 i 1341 król polski Kazimierz Wielki zajął okręg rzeszowski i włączył go do dóbr królewskich. Rozpoczął też wielką akcję osiedleńczą tych pogranicznych dotąd obszarów, doprowadzając do lokacji szeregu nowych wsi. Odnowił lokację Rzeszowa, wspierając go dodatkowymi przywilejami handlowymi. Popierał również tworzenie zrębów sieci parafialnej Kościoła łacińskiego dla nowych osadników, starając się u papieża o powołanie nowej diecezji z siedzibą w Przemyślu (ostatecznie powstała w 1375).

Parafia rzeszowska powstała w l. 1341-46; jej ośrodkiem był nowo wybudowany kościół pw. śś. Feliksa i Adaukta, otoczony z czasem zabudową przykościelną (plebania, szkoła) i cmentarzem. Już w 1354 król podarował włość rzeszowską swojemu zaufanemu dyplomacie, Janowi Pakosławicowi ze Stróżysk w ziemi wiślickiej. Dał on początek linii Półkoziców Rzeszowskich, rodu, w którego rękach dobra rzeszowskie pozostawały do końca XV w. Pod ich rządami Rzeszów rozwijał się jako ośrodek dóbr prywatnych, a jednocześnie regionalne centrum komunikacyjne, rzemieślnicze i handlowe. Właściciele sprawowali kontrolę nad funkcjonowaniem Rzeszowa, ale mieszkańcy miasta cieszyli się immunitetem administracyjnym i sądowym w granicach przyznanego prawa niemieckiego (magdeburgskiego). Po wielkim pożarze miasta w 1427 do tych przywilejów dodano jeszcze dodatkowe uprawnienia handlowe, w tym prawo posiadania kramów przekupniczych, handlowania solą, prowadzenia wagi miejskiej oraz monopolu sprzedaży swoich produktów i towarów w okolicznych wsiach. Zwyczajem średniowiecznym władza w mieście była podzielona między właścicieli, wójta dziedzicznego z ławą przysięgłych (urzędem wójtowsko-ławniczym) i radę miejską. Początkowo więcej kompetencji sądowno-administracyjnych posiadał wójt i jego urząd, z czasem przewagę uzyskała rada miejska, na której czele stał wybieralny burmistrz. Produkcja i wymiana towarowa odbywała się w sposób zorganizowany, w ramach cechów rzemieślniczych. Najwcześniej powołano do życia cech tkacki, wkrótce też zorganizowali się w ten sposób rzeźnicy, szewcy i piekarze. W życiu społecznym najważniejszą rolę ogrywała miejscowa parafia, która poza funkcją ściśle religijną spełniała też poważną rolę edukacyjną (szkoła parafialna) i charytatywną.

Epoka nowożytna

Rozwój Rzeszowa przejściowo zahamowały najazdy tatarskie w 1498 i 1502, które spowodowały pożary jego drewnianej przeważnie zabudowy. Wkrótce nadeszła epoka dobrej koniunktury gospodarczej, dzięki której został on odbudowany i to przy użyciu trwalszej cegły. Ożywienie ekonomiczne zawdzięczało miasto rozwojowi wymiany handlowej między krajami wschodnimi a Europą Zachodnią, realizowane głównie przez podkarpacką arterię komunikacyjną. Oznaką jego rozwoju było podwojenie się liczby mieszkańców w okresie stulecia (do ok. 3 tys. na pocz. XVII w.) i powiększenie się powierzchni miasta o teren tzw. Nowego Miasta, zasiedlonego głównie przez Żydów (tzw. dzielnica żydowska). Rozwoju miasta nie zatrzymały działy i waśnie rodzinne, jakie przez kilka dziesiątków lat toczyli między sobą Rzeszowscy i ich spadkobiercy. Ostatecznie w 1589 miasto i całe dominium rzeszowskie przejął kasztelan zawichojski i wiślicki Mikołaj Spytek Ligęza, z którego osobą wiąże się najświetniejszy okres dziejów Rzeszowa. Zadał on o budowę miejskich obwarowań, które niezwykle się przydały podczas najazdu tatarskiego w 1621 i 1624. Przebudował lokalny układ komunikacyjny, rozpoczął wznoszenie wielu obiektów, w tym zamku i klasztoru i kościoła oo. Bernardynów, czym ożywił miejscowy rynek budowlany; wspierał też rodzimy handel i rzemiosło. W trosce o powodzenie jarmarków rzeszowskich nie wahał się wystąpić zbrojnie przeciwko właścicielowi Łańcuta, słynnemu Stanisławowi Stadnickiemu, który usiłował przejąć zyskowny handel dalekosiężny. Na okres jego rządów (1589-1634) przypada szybki rozwój produkcji rzemieślniczej, prowadzonej zarówno w tradycyjnych branżach, jak i nowych specjalnościach, organizowanych w nowe cechy. Jako właściciel miasta gwarantował im prawo wyłączności produkcji i zbytu na terenie swojego rozległego dominium. Organizacja samorządu miejskiego w tym okresie nie zmieniła się istotnie. Już wcześniej wójta dziedzicznego zastąpił wójt sądowy, który wspólnie z ławą stanowił sąd wójtowsko-ławniczy, jako sąd pierwszej instancji. Zarządanie

miastem dalej należało do rady miejskiej, która ponadto (jako tzw. sąd radziecki) wyrokowała w ciężkich sprawach karnych wspólnie z sądem wójtowsko-ławniczym.

Ostatnią instancją odwoławczą dla mieszczan był sąd zamkowy. M. S. Ligęza dbał także o rozwój sieci parafialnej w swoich dobrach, fundując nowe i uposażając stare parafie. Zwieńczeniem tego procesu było powstanie w 1594 osobnego dekanatu rzeszowskiego w ramach diecezji przemyskiej. W poł. XVII w. Rzeszów, wraz z ręką córki Mikołaja, Konstancji Ligęzianki, przeszedł w ręce Jerzego Sebastiana Lubomirskiego i stał się miastem rezydencjonalnym linii rzeszowskiej tego rodu. Lubomirscy stworzyli tu liczący się w Polsce ośrodek artystyczny i kulturalny. Jerzy Sebastian założył ok. 1654 Kolegium Pijarskie, które wkrótce stało się słynną w regionie szkołą dla szlachty i mieszczan. Za czasów jego synów – Stanisława Herakliusza i Hieronima Augustyna – dokonano gruntownej przebudowy fortyfikacji zamkowych i samego zamku, zaprojektowanej przez wybitnego architekta tamtej doby Tylmana z Gameren. Już w XVIII w. dokonano kolejnych dworskich realizacji budowlanych: kościoła i klasztoru oo. Reformatów, wieży dzwonicznej przy farze, synagogi Nowomiejskiej

(1705–12), pałacu Letniego i kolejnej rozbudowy zamku. Samo miasto w II poł. XVII w. rozwijało się bez porównania wolniej. Wpływ na to miały działania wojenne prowadzone przez Szwedów (1656), Siedmiogrodzian (1657) i Tatarów (1673), a niezależnie od tego wielkie pożary miasta (największe w 1689 i 1726). Upadek Rzeszowa przypieczętowały długotrwałe wojny, jakie w I poł. XVIII w. prowadzili Lubomirscy. Podczas wojny północnej (1700–21) miasto i okolice nękały kolejno wojska: szwedzkie (1702), saskie (1704), rosyjskie (1706) i znów szwedzkie (1709), konfederatów tarnogrodzkich (1713), konfederatów dzikowskich, Sasów i Rosjan (1735).

Dopełnieniem klęsk spadających na miasto były epidemie przyniesione przez przechodzące wojska oraz nakładane nań wysokie kontrybucje. W przededniu I rozbioru Polski Rzeszów przez 4 lata (1768–72) był terenem walk prowadzonych podczas konfederacji barskiej. Działania wojenne doprowadziły do załamania się handlu dalekosiężnego i ograniczenia wymiany lokalnej, ograniczenia produkcji rzemieślniczej do wyrobów podstawowych, w tym wytwarzanych w warsztatach pozostających poza organizacjami cechowymi (tzw. partacze). Lubomirscy próbowali ratować miasto od upadku, ale działania te, hamowane w dodatku samowolą administracji zamkowej, okazały się nieskuteczne.

Zdzisław Budzyński, Encyklopedia Rzeszowa

Czas zaborów

Po klęsce I rozbioru Rzeszów znalazł się w granicach Austrii, która z zagarniętych ziem utworzyła nową prowincję koronną – Królestwo Galicji i Lodomerii. Ziemie te weszły w austriacki system administracyjny i prawny, zaś język niemiecki stał się obowiązujący zarówno w urzędach, jak i szkolnictwie. Już w 1773 miasto stało się siedzibą cyrkułu pilzneńskiego (Kreis), zaś w 1782 po zmianach w podziale administracyjnym kraju – cyrkułu rzeszowskiego. Na czele cyrkułu stał starosta (Kreishauptmann), kierujący podległym mu Urzędem Cyrkularnym (Kreisamt). W mieście znalazły też siedzibę urzędy wojskowe, drogowe, skarbowe, budowlane – zatrudniające od kilku do kilkunastu urzędników, oraz poczta. Ponadto istniały w mieście 2 sądy państwowe: Sąd Kryminalny (od 1818) oraz Sąd Obwodowy. Cyrkuł rzeszowski przetrwał do 1865, tj. do zmiany podziału administracyjnego Galicji.

Po I rozbiorze władze austriackie nie wprowadziły istotnych zmian w zakresie funkcjonowania, organizacji i kompetencji władz miejskich. Nadal stanowił ją samorząd (rada, ława, pospólstwo, urzędnicy miejscy), który do końca XVIII w. funkcjonował w oparciu o zasady przedrozbiorowe. Władze miasta prowadziły sprawy związane z poborem podatków na rzecz miasta, a w razie polecenia także na rzecz zamku, wyznaczały mieszczanom szarwarki, organizowały targi i jarmarki, dbały o bezpieczeństwo i porządek w mieście oraz opiekowały się ubogimi. Władze troszczyły się o własny majątek, który dostarczał miastu dochodów – browar, cegielnię, nieruchomości. Inne wpływy do kasy miejskiej pochodziły z miar i wag, opłat targowych i myta oraz podatków konsumpcyjnych. Sądy zamkowe nadal działały jako instancja odwoławcza od wyroków sądów miejskich, podkreślając w ten sposób zależność miasta od zamku i jego właściciela. W omawianym okresie własne sądownictwo posiadali Żydzi, a na czele ich sądu stał rabin. Gminą żydowską zawiadywał kahał, składający się z 12 starszych synagogi. Po 1772 wolności osobiste mieszkańców Rzeszowa nie zostały ograniczone. Natomiast część mieszkańców była jeszcze zobowiązana do drobnej robocizny odrobkowej na rzecz dworu – powinność tę Żydzi uiszczali w formie pieniężnej; w pierwszych I. XIX w. ten rodzaj zależności zanikł. Ludność miasta na pocz. XIX w. zaczęto dzielić na obywateli (Bürger) i mieszkańców (Bewohner). Obywatelstwo było dziedziczne, zapewniało prawa w zakresie handlu i korzystania nieodpłatnie z przedsiębiorstw miejskich. Grupę mieszkańców tworzyli głównie przedstawiciele wolnych zawodów, pracownicy najemni i mieszkańcy przedmieść.

W I. 80. XVIII w. dochody miasta były niższe niż w pobliskim Leżajsku czy Ropczycach. W 1790 w Rzeszowie mieszkało 3,3 tys. osób, w tym 1,6 tys. Żydów, zaś liczba domów w mieście wynosiła 327. Na przeł. XVIII i XIX w. życie ekonomiczne opierało się na handlu artykułami rolnymi i bydłem, a także drobnej wytwórczości. Rzemiosło rzeszowskie słynęło z wyrobu pieczęci, a ponadto przedmiotów złotych z kruszcu kiepskiej jakości (prawdopodobnie tombaku), nazywanego pogardliwie „rzeszowskim złotem”. O słabości i małej atrakcyjności gospodarczej miasta świadczy mała liczba jego mieszkańców, a także wolny jej przyrost. Inwestycje miejskie w tym czasie to przede wszystkim budowa nowych i rozbudowa starych kamienic prywatnych. Prowadzone na pocz. XIX w. przez Austriaków inwestycje w drogownictwie spowodowały natomiast zbudowanie drogi cesarskiej z Krakowa przez Tarnów, Rzeszów, Przemyśl do Lwowa. W ramach tej inwestycji w 1813 zrealizowano w mieście poważną inwestycję – kamienny most na Wisłoku. Większymi miastami od Rzeszowa były na pocz. XIX stulecia nie tylko Lwów czy Kraków, ale również leżące w tej części Galicji – Przemyśl, Jarosław, Tarnów i Nowy Sącz. W 1785 zaborcy dokonali podziału osad miejskich na kategorie – Rzeszów został zaliczony do grupy miast (Stadt), co wiązało się z pozostawieniem w pełnym składzie jego Magistratu. W wyniku kolejnych reform zmieniła się struktura rzeszowskiego Magistratu, gdyż obok burmistrza i rajców, zwanych teraz asesorami, byli powoływani jeszcze inni urzędnicy – syndyk, kasjer czy aktuariusz. Od 1805 w ramach akcji ograniczenia roli samorządu wprowadzono w Galicji mianowanie urzędników. Na mocy dekrety z 2 XII 1820

Rzeszów został zaliczony do miast II klasy (tzw. królewskich), co w praktyce wyraźnie osłabiało wpływ właściciela na sprawy miejskie, głównie w zakresie stanu posiadania miasta i jego mieszkańców, samorządu i gospodarki. W praktyce uniezależnienie się miasta postępowało stopniowo, w zależności od tego, jak pogarszała się sytuacja materialna ostatnich jego właścicieli – Franciszka Lubomirskiego i Jerzego Romana Lubomirskiego; we wrześniu 1844 miasto odkupiło ostatnie jego uprawnienie.

Projekt przebudowy dawnego Ratusz. Fot. Archiwum

W poczet miast wolnych Rzeszów wszedł w czerwcu 1845 na mocy decyzji cesarza Ferdynanda I zatwierdzającej nabycie przez miasto ostatnich praw dominialnych (prawo propinacji) od właściciela Jerzego ks. Lubomirskiego. Kontrakt w tej sprawie strony podpisały we wrześniu 1844. W I poł. XIX w. Rzeszów był miejscem przygotowań konspiracyjnych; pochodzący z Rzeszowszczyzny Ludwik Nabelak był oficerem powstania listopadowego, a Julian Goslar, Franciszek Wiesiołowski i Ignacy Łukasiewicz aktywnie uczestniczyli w ruchu spiskowym przygotowującym wybuch powstania. Miasto było w tym okresie liczącym się garnizonem – w 1846 jego załoga liczyła prawie 1,4 tys. żołnierzy. Jego istnienie przyczyniało się do wzrostu znaczenia miasta jako ośrodka handlu. Rozwój miasta zakłócały natomiast pożary i epidemie – pożar w czerwcu 1842 pochłonął 150 domów; spłonęły m.in. obie synagogi i znaczna część Nowego Miasta, a większość mieszkańców straciła dach nad głową. Niepowodzeniem zakończyła się akcja germanizacyjna prowadzona przez władze austriackie w okresie przedautonomicznym (np. przemianowanie Kolegium Pijarskiego na niemieckie gimnazjum, a szkoły parafialnej na niemiecką szkołę główną; w 1789 stworzono także szkołę dla dziewcząt).

Akty prawne z pocz. I. 60. XIX w. stworzyły prawne podstawy funkcjonowania autonomii w Galicji. W 1866 wydana została nowa ustawa gminna, na mocy której kadencja rad miejskich trwała 3 lata, ustawa miejska z 1889 przedłużyła kadencję radnych do 6 lat, ale co 3 lata wyborcy wybierali wymienianą połowę składu rady; rotacji nie podlegał burmistrz. Rada Miejska Rzeszowa dzieliła się na chrześcijańską i ogólną. W obradach dotyczących tylko chrześcijan radni żydowscy nie brali udziału (np. sprawy cmentarne, działalność fundacji przeznaczonych dla chrześcijan, zarządzanie majątkiem stanowiącym wyłączną własność ludności chrześcijańskiej). Wybory do rad miejskich odbywały się w 3 kołach wyborczych, zróżnicowanych w zależności od wielkości płaconego podatku. Ustawa krajowa z 13 III 1889 o urządzeniu władz miejskich dotycząca 30 największych miast galicyjskich objęła także Rzeszów. Nowy statut miejski wzmacniał stanowisko burmistrza, ściśle rozgraniczał kompetencje Rady Miejskiej, zwierzchności miejskiej i burmistrza, ustanawiał etaty urzędników miejskich. Według przyjętej zasady Rada Miejska przyjmowała uchwały, a zwierzchność je wykonywała, zatrudniając coraz większą liczbę urzędników miejskich – policjantów, strażaków, dróżników, dozorców realności miejskich, woźnych itp. Ze względu na zakres spraw, jakie w myśl ustawy spoczywały na samorządzie, nadzór nad jego działalnością spoczywał na organach samorządowych powiatu: Radzie Powiatowej, i państwowych: Starostwie Powiatowym. Podstawowy zakres działalności Rady Miejskiej stanowiły sprawy związane z gospodarką miejską, budownictwem, oświatą i kulturą, opieką zdrowotną i społeczną.

W lutym 1867 według skomplikowanej kurialnej ordynacji wyborczej odbyły się pierwsze w dobie autonomicznej wybory do Rady Miejskiej. Pierwszym jej przewodniczącym i naczelnikiem Rzeszowa w czasach autonomicznych został notariusz Jan Pogonowski. W 1870 przewodniczącym Rady i naczelnikiem miasta (burmistrzem) został dr Ambroży Towarnicki; pełnił on funkcję burmistrza aż do 1882 (z przerwą od października 1873 do listopada 1874). W „epoce” Towarnickiego wzrosła w mieście aktywność inwestycyjna, a on sam znacznie pomnożył majątek Fundacji im. Jana Towarnickiego, jego stryja, a przy tym wielce dla Rzeszowa zasłużonego lekarza. Obok starostwa i władz samorządowych funkcjonowało w mieście wiele innych instytucji publicznych: Sąd Obwodowy, przemianowany z czasem w Sąd Okręgowy, Dyrekcja Skarbu, Kasa Oszczędności m. Rzeszowa, Policja Państwowa, a w okresie autonomicznym także miejska. W 1870 z inicjatywy miejscowej inteligencji utworzono Towarzystwo Zaliczkowe i Kredytowe, instytucję kredytową finansującą drobny handel i rzemiosło, a także silniejsze ekonomicznie gospodarstwa rolne.

Późniejszy rozwój miasta związany był z budową linii kolejowych, a także rozbudową sieci dróg. Rzeszów uzyskiwał kolejno połączenia kolejowe z Krakowem (1858), Lwowem (1861), Sandomierzem (1887), Jasłem (1890) i Rozwadowem (1900). Linie te dawały możliwość dotarcia do Austrii, Niemiec, Czech, na Węgry. Do ważniejszych połączeń w ruchu kołowym, obok „traktu cesarskiego” Kraków – Lwów, należały drogi do Radomyśla Wielkiego (przez Głogów, Kolbuszową, Mielec) i Niska. Rozbudowa sieci dróg i linii kolejowych uczyniła z Rzeszowa lokalne centrum komunikacyjne, doprowadzając do ożywienia miejscowego handlu i drobnej wytwórczości. W sposób zdecydowany przyspieszyło to zachodzące w mieście procesy urbanizacyjne oraz miało wpływ na wzrost liczby mieszkańców. Działo się tak, mimo iż zwiększonej aktywności w sferze handlu nie towarzyszył równie dynamiczny rozwój produkcji przemysłowej. Przeważały zakłady drobne, a do największych w II poł. XIX w. należały: garbarnia związkowa, wytwórnie narzędzi i maszyn rolniczych, warsztaty zarządu kolejowego, znane w Galicji drukarnie Franciszka Skielskiego, Jana Andrzeja Pelara i Edwarda Arvaya, a także zakłady miejskie – 2 cegielnie i reżnia. Po A. Towarnickim burmistrzem (rządowym) był aptekarz Wojciech Kalinowski (1857–59). Wybitnym burmistrzem był w l. 1896–1913 dr Stanisław Roch Jabłoński. Za jego urzędowania Rzeszów powiększył się terytorialnie (przyłączenie nowych obszarów), a także znacząco wzrosła liczba ludności.

Rzeszów poł. XIX w. pozostawał miastem chrześcijan i Żydów, których udział w populacji mieszkańców miasta do końca I. 60. XIX w. systematycznie wzrastał i w 1869 wynosił 54%. Później odsetek ten zmniejszał się, jednak społeczność izraelska w dalszym ciągu stanowiła znaczącą grupę społeczną. Żydzi brali aktywny udział w życiu politycznym i społecznym miasta, pełniąc wiele funkcji publicznych. Dużą rolę odgrywali w Radzie Miejskiej wprowadzając do niej swych przedstawicieli, zwykle w liczbie proporcjonalnej do odsetka ludności izraelskiej w mieście. Oprócz udziału w instytucjach publicznych społeczność żydowska miała własną gminę wyznaniową o tradycjach sięgających XVI w. Gmina żydowska posiadała szereg uprawnień samorządowych w stosunku do ludności izraelskiej, m.in. w zakresie spraw metrykalnych i sądownictwa (sąd rabinacki). Pod zaborem austriackim rola gminy wyraźnie wzrosła, do czego przyczyniło się liberalne ustawodawstwo, a także uzyskanie przez Rzeszów statusu miasta wolnego (ograniczyło to ingerencję właściciela miasta w sprawy gminy). W tym czasie w mieście istniały dwie synagogi, liczne prywatne domy modlitwy, cmentarz oraz wiele innych obiektów religijnych (szkoły, ubojnie rytualne). Rzeszów był też siedzibą izraelskiego urzędu metrykalnego, który przejął kompetencje w sprawach stanu cywilnego od gminy wyznaniowej.

W okresie autonomicznym nastąpił wyraźny wzrost liczby ludności miasta, któremu towarzyszył ożywiony ruch budowlany – szczególnie w okresie dobrej koniunktury gospodarczej trwającej od l. 80. XIX w. do wybuchu I wojny światowej. Szybki przyrost liczby ludności pogarszał warunki mieszkaniowe ludności. Zmiany ekonomiczne i powstanie przemysłu spowodowały upadek tradycyjnych gałęzi rzemiosła i pojawienie się nowych grup zawodowych (np. kolejarzy) czy robotników przemysłowych, których w 1910 w Rzeszowie było 0,7 tys. Brak przemysłu hamował rozwój miasta i powodował emigrację ludności – szczególnie żydowskiej. W II poł. XIX w. nadal wysoki był odsetek ludności żydowskiej. M.in. dla zrównoważenia jej wpływów w 1902 przyłączono do Rzeszowa gminę Ruska Wieś oraz przysiółki gmin Staroniwa i Drabinianka; wskutek tego w 1910 odsetek ludności żydowskiej obniżył się do 37,1%. Najbardziej dynamiczny wzrost liczby ludności nastąpił na pocz. XX w. Było to spowodowane zarówno decyzją administracyjną o przyłączeniu sąsiadujących miejscowości, jak i migracją do miasta ludności z okolicznych wsi (rzemieślników, służby domowej, uczniów, robotników sezonowych). Napływ ludności zmienił obraz miasta, przyczyniając się do wzrostu ruchu budowlanego i rozwoju handlu. Zmieniała się też struktura ludności miasta – w 1890 najliczniejszą grupę zawodową stanowili słudzy, zarobnicy (wyrobnicy) rekrutujący się z podupadłych rzemieślników, kupców oraz ludności napływowej; jednocześnie obok napływu ludności liczna była emigracja, także zamorska.

Pod koniec XIX w. stłoczone na niewielkiej powierzchni miasto osiągnęło kres rozwoju przestrzennego, a sporo istotnych dlań obiektów musiało powstać poza jego obszarem – np. oba dworce kolejowe. Wzmógł się w tym czasie ruch inwestycyjny, w czym uczestniczyło miasto, zaciągając poważne kredyty w instytucjach komunalnych (np. w miejskiej Kasie Oszczędności), a także w galicyjskich bankach. W 1902 miasto miało dług w wysokości 1,1 mln koron. Zaciągnięte kredyty przeznaczano na inwestycje komunalne (gazownia i elektrownia, sieć gazowa i elektryczna w mieście, wodociąg i kanalizacja, regulacja i zasklepienie Mikołki). Wznoszono obiekty administracyjne, szkolne i kulturalne oraz przemysłowe. Zwiększyła się liczba posiadaczy telefonów (1900 – 21; 1912 – 161 abonentów). W mieście powstawały nowe budynki – Kasy Oszczędności m. Rzeszowa, Rady Powiatowej, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” czy Towarzystwa Zaliczkowego. Ważnym wydarzeniem w życiu miasta było uruchomienie gazowni (1900) i elektrowni (1911). Korzystna koniunktura gospodarcza zwiększyła chłonność rynku na towary, usługi i pracę. Największym zakładem przemysłowym na początku XX w. była filia lwowskiej fabryki maszyn Pietscha i odlewnia Szaynoka, która zatrudniała ok. 50 pracowników. Większość zatrudnionych pracowała w handlu i w rzemiośle (w 1908 w ponad 350 zakładach rzemieślniczych pracowało ponad 0,8 tys. osób).

Na taką strukturę zatrudnienia wpływały ogólne warunki panujące w Galicji. Miasto nie posiadało przemysłu i przeważała w nim wyraźnie funkcja usługowo-handlowa. W 1910 w mieście było 1441 budynków, w tym 1330 mieszkalnych, 35,5% stanowiła własność żydowska. W l. 1903-13 liczba ludności miasta wzrosła o 30,2%, a czynsze mieszkalne zwiększyły się o 66,7%.

W okresie autonomii nadzór nad szkolnictwem w mieście przeszedł w ręce Rady Szkolnej Miejskiej, a zasadniczą cechą tego okresu było spolszczenie nauki i zwiększenie liczby uczących się dzieci i młodzieży. Zmusiło to władze miasta do budowy nowych obiektów szkolnych m.in. przy ul. Sandomierskiej i Bernardyńskiej. W 1914 istniały w Rzeszowie 3 szkoły wydziałowe połączone z pospolicymi (Mickiewicza, Scholastyki, Jadwigi) oraz 7 4-klasowych ludowych (Konarskiego, Hoffmanowej, Duchnińskiej, Sienkiewicza, Cesarzowej Elżbiety, Cesarza Franciszka Józefa i Jachowicza) oraz szkoła ćwiczeń Seminarium Nauczycielskiego Męskiego. Najważniejszą instytucją szkolną było I Gimnazjum, w 1904 rozpoczęło działalność w budynku przy ul. Krakowskiej ck II Gimnazjum typu klasycznego. Od pocz. XX w. w mieście i najbliższej okolicy działały szkoły zawodowe: Krajowa Szkoła Mleczarska w Staromieściu, Niższa Szkoła Rolnicza w Miłocinie, Szkoła Przemysłowa Uzupełniająca, Szkoła Kupiecka i Szkoła Muzyczna. Obraz szkolnictwa uzupełniały szkoły religijne żydowskie. Edukację prowadzili również liczni prywatni nauczyciele. W mieście istniały 2 seminaria nauczycielskie: Seminarium Męskie (od 1871) i Prywatne Seminarium Nauczycielskie Żeńskie (od 1906), które nie posiadało jednak własnego obiektu. Pod koniec okresu autonomicznego w Rzeszowie istniało 21 szkół różnych typów, w których uczyło się około 5 tys. uczniów. Cały koszt utrzymania szkół ludowych ponosiło miasto.

Pod koniec XIX w. można zauważyć wzrost aktywności społecznej mieszkańców miasta. Znajdowało to wyraz działalności rozmaitych stowarzyszeń, takich jak: Towarzystwo Kasynowe, Stowarzyszenie Polskich Rękodzielników i Przemysłowców „Gwiazda”, Towarzystwo Szkoły Ludowej, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Towarzystwo Muzyczno-Śpiewacze „Lutnia” itp. Życie społeczne i kulturalne miasta nie odbiegało zasadniczo od tego, co można było zaobserwować w innych miastach galicyjskich. Wpływ na kulturę miasta miały drukarnie rzeszowskie, które oprócz działalności wydawniczej (literatura, podręczniki szkolne) prowadziły biblioteki. Biblioteki i czytelnie utworzyły również działające w mieście towarzystwa: Stowarzyszenie „Gwiazda” i Towarzystwo Szkoły Ludowej oraz Towarzystwo Oświaty Ludowej. Szeroką działalność prowadziło Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, natomiast Towarzystwo Kasynowe ograniczało oddziaływanie do kręgu rzeszowskiej elity. W Rzeszowie wychodziła również lokalna prasa. Do wybuchu wojny ukazywała się 6 tytułów, wydawanych m.in. przez drukarnie Pelara i Arvaya. W mieście istniały instytucje charytatywne i dobroczynne, głównie w formie fundacji i funduszy, w tym także przeznaczone dla wspomaganie ludności izraelickiej.

Okres autonomiczny przyniósł już wyraźny wzrost nastrojów patriotycznych w mieście, czego dowodem były obchody rocznic bitwy raclawickiej i powstania kościuszkowskiego, zakończone w 1898 odsłonięciem pomnika Kościuszki, czy uroczyste obchody grunwaldzkie w 1910. Korzystne warunki, jakie stwarzała autonomia galicyjska, sprzyjały rozwojowi życia politycznego, ze znaczącym udziałem nurtu chrześcijańskiego, endecji, socjalistów, a wśród Żydów także organizacji syjonistycznych. Z miastem związane były także ruch ludowy – tu w 1895 odbył się zjazd założycielski Stronnictwa Ludowego. W okresie poprzedzającym wybuch I wojny światowej Rzeszów był ważnym ośrodkiem ruchu niepodległościowego; tu powstały Drużyny Bartoszone i Połowe Drużyny Sokole. W 1913, gdy Stanisław Jabłoński przekazywał funkcję burmistrza Romanowi Krogulskiemu, Rzeszów był już ośrodkiem miejskim odgrywającym ważną rolę

administracyjną, ekonomiczną i komunikacyjną na ziemiach między Sanem a Wisłoką.

W okresie I wojny światowej Rzeszów był 2-krotnie zajmowany przez Rosjan i odbijany przez Austriaków, doznając wielu zniszczeń, rabunków i rekwizycji. Sukcesy militarne Rosjan spowodowały ewakuację władz powiatu i burmistrza Krogulskiego, którzy opuścili Rzeszów na początku września 1914. Wobec wyjazdu władz i niepewnej sytuacji na froncie powołano w mieście Komitet Bezpieczeństwa Publicznego na czele z T. Pelcem, wkrótce też A. Midowicz objął zarząd miasta, które opuściła większość radnych. Wojska rosyjskie wkroczyły do Rzeszowa 21 IX 1914; funkcję komendanta miasta pełnił płk Markow. Ta okupacja rosyjska trwała jedynie 16 dni i już 7 X 1914 wojska austriackie wkroczyły ponownie do Rzeszowa. Władze austriackie rozwiązały Radę Miejską, 6 XI mianowano komisarza rządowego, którym został S. Jabłoński. Jednak już 7 XI 1914 Rosjanie ponownie zajęli miasto – ta okupacja trwała do 8-9 V 1915. Rosjanie zakazali odbywania posiedzeń Rady Miejskiej i Powiatowej oraz działalności stowarzyszeń, uznając zarazem komisaryczne władze Rzeszowa ze S. Jabłońskim. 8-9 V 1915 Rosjanie wycofali się z miasta, niszcząc wcześniej mosty i zabudowania dworca kolejowego; mocno ucierpiały też elektrownia i cegielnia, rzeźnie, budynki szkolne i koszarowe.

Po zakończeniu okupacji rosyjskiej zasadniczym problemem społeczeństwa stało się zaopatrzenie – coraz trudniejsze w warunkach toczącej się wojny. Sytuacja aprowizacyjna miasta stała się dramatyczna w 1917 i nie były w stanie jej poprawić wprowadzone karty żywnościowe na liczne artykuły pierwszej potrzeby i maksymalne ceny, ustalane przez lokalne władze. Nastroje ludności wobec Austriaków stawały się coraz mniej przychylne, resztki lojalności znikły w lutym 1918 po przekazaniu Ukrainie Chełmszczyzny. Wzrost nastrojów patriotycznych spowodował powstanie w Rzeszowie pod koniec 1917 komórki POW. Jednocześnie Austriacy rozwiązali komisaryczny zarząd miasta, a 21 III 1918 reaktywowali Radę Miejską, przywracając R. Krogulskiego na stanowisko burmistrza miasta.

Jesienią 1918 coraz bardziej widoczne było załamywanie się struktur państwa. Kresem władzy austriackiej było powołanie 28 X w Krakowie Polskiej Komisji Likwidacyjnej. 1 XI 1918 Rzeszów był już miastem wolnym. Następnego dnia burmistrz Krogulski odebrał od urzędników wszystkich urzędów w mieście przysięgę na wierność państwu polskiemu.

Grzegorz Zamoyski, Encyklopedia Rzeszowa

1918-1939

W okresie dwudziestolecia międzywojennego Rzeszów był siedzibą powiatu obejmującego (po wprowadzeniu w 1934 gmin zbiorowych i zlikwidowaniu powiatu strzyżowskiego) 5 miast i 11 gmin. Był to powiat zamieszkały w przeważającej części przez ludność polską (94% ogółu podawało język polski jako język ojczysty), po części żydowską, z niewielkimi skupiskami Ukraińców (Rusinów). Rzeszów nie zmienił w tym czasie granic, bez echa przeszła bowiem uchwała Rady Miejskiej z 1928 postulująca włączenie do miasta: Drabinianki, Pobitna, Stociny, Staromieścia, Staroniwy, Zalesia i Zwiężycy. Rzeszów zajmował powierzchnię 768 ha, z czego obszar zabudowany 219 ha (29%), parki i zieleńce 44 ha (6%), zaś 505 ha (66%) stanowiły tereny uprawne bądź nieużytki. Zmiana liczby mieszkańców z 24 940 na 26 902, wynikająca ze spisów powszechnych z 1921 i 1931, dowodzi, iż średnioroczny wzrost liczby rzeszowian wynosił 200 osób, tj. 0,8%. Według sporządzonego przez Kazimierza Dziewońskiego i Władysława Śmigielskiego Opisu technicznego programu ogólnego planu zabudowy miasta Rzeszowa w 1936 Rzeszów liczył 33 tys. mieszkańców. W związku z budową (od jesieni 1936) nowych zakładów przemysłowych w ramach Centralnego Okręgu Przemysłowego w szybkim tempie przybywało mieszkańców miasta. Na końcu grudnia 1937 Rzeszów liczył 34 116 mieszkańców, z czego 3464 mieszkało tam czasowo. Największy przyrost ludności zaznaczył się w 1938, kiedy przybyło ponad 4 tys. osób. W II poł. 1939 Rzeszów liczył blisko 42 tys. mieszkańców – stałych i przebywających w mieście czasowo (bez wojska). Znaczący odsetek rzeszowian stanowiła ludność izraelska, w 1921 liczyła ona 11 361, w 1931 – 11 228, a w 1937 – 12 841 osób.

Przedstawicielem rządu na terenie powiatu oraz szefem administracji ogólnej i działów zespolonych był starosta. Obok policji administracyjnej do ważnych jego obowiązków należało zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego; w powiecie podlegały mu organa Policji Państwowej, których działalność nadzorował. Organizacja władz samorządowych, powiatowych i miejskich do 1933 była w zasadzie taka sama jak w okresie autonomii galicyjskiej. Natomiast zgodnie z ustawą z 23 III 1933 o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego każdy powiat administracyjny stanowił powiatowy związek samorządowy. Organem stanowiącym i kontrolnym była Rada Powiatowa (liczyła 24 radnych), wybierana w głosowaniu tajnym przez kolegium wyborcze, złożone z radnych i członków zarządu gmin i miast niewydziałonych z powiatowego związku samorządowego. Należał do niej zarząd majątkiem powiatu i nadzór nad zakładami zdrowia, opieki społecznej, szkolnictwa. Organem zarządzającym i wykonawczym był Wydział Powiatowy, a 6 jego członków wybierała Rada Powiatowa. Przewodniczącym tak Rady, jak i Wydziału Powiatowego był z urzędu starosta. Rzeszowska Rada Miejska nie wybierała członków Rady Powiatowej, lecz Rady Wojewódzkiej we Lwowie. Wszystkie bowiem miasta liczące ponad 25 tys. mieszkańców wydzielone były z powiatowego związku samorządowego; na czele zarządu miejskiego miast wydzielonych stał prezydent miasta, pierwszym prezydentem Rzeszowa był Roman Krogulski.

Tradycyjnie bogate w b. Galicji życie polityczne nabierało rumieńców w trakcie kampanii wyborczych do parlamentu i samorządu terytorialnego. Wyniki wyborów do Rady Miejskiej odzwierciedlały preferencje polityczne i społeczne rzeszowian. W ławach Rady zasiadali przeważnie wszyscy liderzy lokalnych struktur partyjnych: dr Teofil Nieć – endecja (później SP), ks. Michał Tokarski – chadecja, dr Józef Liwo – endecja, dr Andrzej Kuś – PSL „Piast”, Karol Krwawicz, Jan Mirek – PPS, dr Henryk Węglowski – BBWR, a spośród Żydów: Noe Spiro – chasydzi, dr Henryk Wachtel – ortodoksi, Aron Lewin – Agudat Israel, czy dr Wilhelm Hochfeld – zwolennik asymilatorów.

Działalność społeczna rzeszowian była różnorodna i owocowała powstaniem wielu organizacji kulturalnych, oświatowych, religijnych, dobroczynnych oraz sportowych. Trudno wskazać, które z nich prowadziły najbardziej ożywioną pracę, jedne bowiem lata rozkwitu miały już za sobą, inne dopiero doń się sposobily. Organizacjami o niebagatelnym znaczeniu były: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” i Związek Strzelecki, z którym nieodmiennie kojarzy się postać Leopolda Lisa-Kuli. Jako cel zasadniczy ZS stawiał sobie obronę niezawisłości państwa. Starano się objąć wpływami wychowawczymi głównie młodzież pozaszkolną powyżej 16 roku życia. Ponieważ ZS tworzył rezerwy, które na wypadek wojny miały być użyte do zadań obrony terytorialnej kraju, jego struktura organizacyjna pokrywała się ze strukturą terytorialną administracji wojskowej. Utworzona w 1911 przy rzeszowskim „Sokole” drużyna skautowa prowadziła działalność wśród młodzieży szkół ponadpodstawowych, z czasem usamodzielniając się organizacyjnie. W Polsce Odrodzonej Związek Harcerstwa Polskiego obejmował młodzież do 16 roku życia. Organizacją działającą na rzecz obronności państwa była Liga Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej (LOPP), jej działacze organizowali pokazy, szkolenia i kursy z zakresu obrony przeciwlotniczej i

przeciwgazowej, propagowano też wśród młodzieży sporty lotnicze, zwłaszcza szybownictwo.

Na pocz. XX w. powstała „Resovia”, jeden z najstarszych w Polsce klubów sportowych, i Żydowski Klub Sportowy „Bar Kochba”. W 1921 utworzony został Klub Sportowy 17. PP, który prowadził sekcję szermierczą, jazdy konnej, strzelecką i piłki nożnej. Z jego funduszy wybudowano przy ul. Jagiellońskiej stadion sportowy. W 1933 klub ten połączono z „Resovią” i utworzono Cywilno-Wojskowy Klub Sportowy „Resovia”. Spośród kilku działających w „Resovii” sekcji największe sukcesy odnosili piłkarze, którzy w 1937 minimalnie przegrali rywalizację o wejście do I państwowej ligi piłki nożnej. W 1938 „Resovia” pozyskała sponsora – Fabrykę Obrabiarek „H. Cegielski”, przyjmując nazwę Klub Sportowy H. Cegielski „Resovia”. Ponadto pod koniec l. 30. działało w mieście Towarzystwo Kolarzy i Motorzystów, Klub Sportowy „Strzelec” i kilka towarzystw o charakterze rekreacyjnym.

Wśród organizacji społecznych istotną rolę odgrywały stowarzyszenia zawodowe, jak Stowarzyszenie Polskich Rękodzielników i Przemysłowców „Gwiazda”, Katolickie Stowarzyszenie Robotników „Przyjaźń”. Szeroką działalność prowadziły zrzeszenia kościelne, stanowiąc jedną z form działalności apostołstwa świeckich. Były to: Apostolstwo Modlitwy, w szkołach powszechnych Krucjata Eucharystyczna, a w szkołach średnich i wśród dorosłych Sodalicja Mariańska. Duże znaczenie przywiązywano do pracy Akcji Katolickiej, której celem była obrona zasad moralnych i religijnych w życiu społecznym pod przewodnictwem hierarchii kościelnej, niezależnie od partii politycznych. Ważną rolę odgrywały organizacje trzeźwościowe. Istotną sferą aktywności społecznej była działalność charytatywna, prowadzona przez Polski Czerwony Krzyż, jak również przez osoby świeckie i duchowne. Były to kwesty na cele dobroczynne, tanie kuchnie i np. działalność prowadzonego przez ks. dr. Józefa Jałowego Towarzystwa Sług pw. św. Zyty, które prócz opiekania się służącymi w czasie choroby i pomagania w szukaniu pracy prowadziło schronisko dla służących starszych i bezrobotnych. Pewną rolę w życiu społecznym miasta odgrywały organizacje kombatanckie, jak: Stowarzyszenie Weteranów b. Armii Polskiej we Francji, Związek b. Ochotników Armii Polskiej, Związek Legionistów Polskich, Związek Peowiaków i Związek Żydowskich Uczestników Walk o Niepodległość Polski.

O ile życie społeczne i kulturalne ludności polskiej skupione było w dużym stopniu wokół gmachu „Sokoła”, o tyle życie społeczne ludności żydowskiej ześrodkowało się w wybudowanym w 1928 żydowskim Domu Ludowym „Bet Am”, należącym do Fundacji im. Adolfa Tannenbauma. W gmachu tym znajdowała się duża sala teatralno-kinowa, biblioteka z czytelnią, szkoła ludowa i gimnazjum. Spośród organizacji społecznych i kulturalnych znaczącą rolę odgrywało Żydowskie Towarzystwo Muzyczne i Dramatyczne, działające w sekcjach: muzycznej, dramatycznej polskiej i dramatycznej żydowskiej. Liczne były organizacje skupiające uczącą się młodzież, jak: Stowarzyszenie Młodzieży Akademickiej, Żydowski Związek Akademicki „Makabea”, czy niosące pomoc, jak: Towarzystwo ku Wsparciu Ubogiej Młodzieży Żydowskiej Szkół Średnich i Komitet ku Wsparciu Ubogiej Żydowskiej Młodzieży Studenckiej.

St. Jabłoński przemawia do Legionistów pod pomnikiem Tadeusza Kościuszki w Rzeszowie
Fot. ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Rzeszowie

Rzeszów stanowił regionalne ognisko oświaty z 8 szkołami średnimi: I Państwowe Gimnazjum i Liceum im. ks. S. Konarskiego o profilu humanistycznym, II Państwowe Gimnazjum i Liceum im. S. Sobińskiego o profilu humanistyczno-matematycznym, Prywatne Gimnazjum i Liceum Żeńskie, Prywatne Gimnazjum Koedukacyjne Żydowskiego Towarzystwa Szkoły Ludowej, Średniej i Zawodowej, Szkoła Rzemiosł, podniesiona w 1938 do rangi Gimnazjum Mechanicznego, Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie im. S. Staszica (od 1936 Państwowe Liceum Pedagogiczne), Prywatne Seminarium Nauczycielskie Żeńskie – zamknięte w 1936, Prywatne Gimnazjum Kupieckie i Liceum Handlowe Towarzystwa Szkoły Ludowej. W Staromieściu znajdowała się Państwowa Szkoła Mleczarska i Serowarska, zaś w Miłocinie – Państwowe Gimnazjum Rolnicze. Ponadto działały 3 szkoły zawodowe, 2 szkoły dla pracujących (Publiczna Szkoła Doksztalująca nr 1, Szkoła Przemysłowa Uzupełniająca). Szkół powszechnych III st., realizujących pełny program szkoły 7-klasowej, było w Rzeszowie 9: po 4 męskie i żeńskie

oraz 1 koedukacyjna. W śródmieściu znajdowały się 3 szkoły: przy ul. Bernardyńskiej im. A. Mickiewicza i przy ul. Grunwaldzkiej 2 żeńskie – im. św. Scholastyki i im. M. Konopnickiej. Przy ul. Szopena funkcjonowały 2 szkoły – żeńska im. S. Duchyńskiej i męska im. S. Jachowicza. W rejonie pld.-zach. miasta znajdowała się Szkoła im. H. Sienkiewicza przy ul. Langiewicza i św. Jadwigi przy ul. K. z Tańskich Hoffmanowej. Przy Seminarium Nauczycielskim funkcjonowała szkoła ćwiczeń (męska), natomiast w Żydowskim Domu Ludowym znajdowała się prywatna koedukacyjna szkoła powszechna dla dzieci żydowskich, prowadzona i finansowana przez Żydowskie Towarzystwo Szkoły Ludowej. Z wyjątkiem wzniesionych w pocz. l. 30. szkół przy ul. Szopena i żydowskiego „Bet Am” pozostałe budynki pochodziły sprzed I wojny światowej. Przeważnie były przestronne, ogrzewane piecami węglowymi i utrzymywane w dobrym stanie, lecz nie wszystkie miały sale gimnastyczne. W r. szk. 1938/1939 w rzeszowskich szkołach powszechnych uczyło się ok. 4 tys. dzieci, natomiast liczba uczniów wszystkich rodzajów szkół wynosiła w tym czasie ok. 7400. Szczególną rolę w upowszechnianiu oświaty odgrywało Towarzystwo Szkoły Ludowej. Powstałe w 1892, jako jedno z pierwszych w Galicji, kolo rzeszowskie TSL prowadziło do 1939 szeroką działalność. W wynajmowanym od 1934 lokalu przy ul. 3 Maja znajdowała się czytelnia i biblioteka im. Marszałka Piłsudskiego, licząca kilkanaście tys. vol. oraz ok. 180 tytułów czasopism. Mieściła się tam również Powiatowa Centrala Biblioteczna, Zarząd Powiatowy i Zarząd Okręgowy TSL (obejmujący 8 zach. pow. woj. lwowskiego). Szerzeniem oświaty i rozwijaniem zainteresowań kulturalnych wśród żołnierzy zajmował się Polski Biały Krzyż. Własną bibliotekę (założoną w 1824) z licznymi starodrukami popijarskimi posiadało I Gimnazjum i Liceum; dobrze wyposażone biblioteki znajdowały się w każdej ze szkół średnich. Pokażne biblioteki miały: 17. Pułk Piechoty, Towarzystwo Kasynowe, Policyjny Klub Sportowy i Fundacja im. A. Tannenbauma.

W okresie międzywojennym działało w Rz. kilka firm księgarskich i drukarskich. Przy ul. 3 Maja mieściła się Księgarnia i Skład Nut Władysława Uzarskiego. Głównym kierunkiem jej działania było zaopatrywanie szkolnictwa w podręczniki i pomoce naukowe. Ponadto oferowano szeroki wybór beletrystyki, wydawnictw medycznych i prawniczych. Prócz niej istniało jeszcze 5 firm prowadzących sprzedaż książek. Jednakże ukierunkowane na osiągnięcie maksymalnego zysku, zakres tematyczny oferowanych publikacji zawężyły do najbardziej komercyjnych tytułów. Spośród drukarni mocnymi podstawami finansowymi, dobrym parkiem maszynowym i fachowością pracowników wyróżniała się Drukarnia Udziałowa. Prócz druków akcydensowych tłoczono w niej periodyki regionalne i czasopisma ogólnokrajowe. Ponadto drukowano corocznie 4-5 tytułów publikacji książkowych, głównie sprawozdań dyrekcji szkół. Drukarnia J. A. Pelara ceniona była za jakość produkcji. Drukowano w niej czasopisma i corocznie kilka druków zwartych, jak statuty i sprawozdania

różnych instytucji, w 1935 wydrukowano zaś pierwszy Alfabetyczny spis ulic miasta Rzeszowa. Szczególną pozycję na rynku wyrobiła sobie Wytwórnia Papiernicza „Rejtan”, produkująca wysokiej jakości galanterię papierniczą i druki akcydensowe, specjalnością były księgi kasowe i buchalteryjne.

Entuzjastami utworzenia w Rzeszowie muzeum regionalnego byli profesorowie I Gimnazjum – historyk Ludwik Bieńkowski i biolog Jan Danielski. W 1935, z inicjatywy ks. Juliana Łukaszewicza, założone zostało Towarzystwo Regionalne Ziemi Rzeszowskiej, z siedzibą w Szkole im. Adama Mickiewicza. Jego celem było utworzenie Muzeum Ziemi Rzeszowskiej z 3 działami (etnografii, archeologii i paleontologii, sztuki kościelnej i cechowej), archiwum i biblioteką. Do wojny zdołano zgromadzić nieco archiwaliów, zaś wydaniem opracowania dr. Juliana Niecia Rzeszowskie za Sasów zapoczątkowano działalność edytorską. Od 1903 znajdowała się w ratuszu ekspozycja około 250 obrazów, którą od nazwiska ofiarodawcy, Stanisława Dąbskiego, zwano Galerią Dąbskich. Po kilku procesach sądowych Galeria stała się w 1929 własnością Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie i blisko 100 obrazów ze szkoły włoskiej, holenderskiej, niemieckiej i angielskiej wywieziono do Lwowa. Natomiast w depozycie w Rzeszowie pozostała część zbioru, składająca się głównie ze starych kopii mistrzów malarstwa włoskiego, holenderskiego i flamandzkiego i oryginałów tzw. małych mistrzów szkoły włoskiej, niemieckiej, francuskiej i angielskiej. Obrazy rozwieszono w 3 salach ratusza i dostępne dla zwiedzających 2 razy w tygodniu. Animatorami powstałego w 1925 amatorskiego teatru „Reduta” byli profesorowie gimnazjalni: dr Adam Ruczka – dyrektor i reżyser, Stefan Mazurkiewicz i dr Stefan Przyboś – kierownik artystyczny. Teatr finansowany był przez „Sokoła”, przedstawienia wystawiano głównie w sali „Sokoła”, sali kasynowej, bądź Stowarzyszenia „Gwiazda”. Obraz życia kulturalnego Rzeszowa dopełnia działalność Towarzystwa Muzyczno-Śpiewaczego „Lutnia” z orkiestrą i chórem. Życie muzyczne miasta wzbogacały 3 orkiestry dęte – 17. PP, „Resovii” i kolejarska. Pod koniec l. 30. funkcjonowały w mieście 3 kina: przy ul. 3 Maja kino „Apollo” z salą na 400 miejsc; „Muzeum”, otwarte w 1913 w narożu ul. Sobieskiego i pl. Wolności oraz kino „Henryka” przy ul. Fredry, będące kinem żołnierskim 17. PP. Odbiorników radiowych w 1939 było w Rzeszowie 4-5 tys.

Spośród istniejących w Rzeszowie firm średniego przemysłu przez cały okres międzywojenny funkcjonowały m.in.: elektrownia, gazownia, zakłady: J. Szaynoka, S. Zweiga i Hogendorfa, a od 1926 wytwórnia cukierków i marmolady „Alima”. W l. 20. błędem było niedopuszczenie do budowy zakładów azotowych. Cechą charakterystyczną owego czasu było powstawanie różnych firm, które po okresie prosperity ogłaszały upadłość, jak spółka „Kuźnica”, wytwarzająca maszyny, czy wytwórnia guzików nicianych. Szczególnie trudne były lata wielkiego kryzysu, poczynając od 1930. W sierpniu 1933 ruszyła budowa ujęcia wody pitnej na Lisiej Górze i miejskich wodociągów, finansowana przez samorząd miejski; 20 XII 1934 rozpoczęto pompowanie i filtrowanie wody, a eksploatacja wodociągów miejskich rozpoczęła się 1 I 1935. W 1936 powstał w Rzeszowie Związek Popierania Wytwórczości Ziemi Rzeszowskiej z programem promocji i ułatwiania zbytu produkcji regionalnego przemysłu i rzemiosła. Teren działania Związku obejmował powiaty: rzeszowski, łańcucki, przeworski, niżański, kolbuszowski, tarnobrzeski i brzozowski.

W l. 1937-39 Rzeszów stał się ważnym ośrodkiem przemysłu maszynowego, co wiązało się z budową Centralnego Okręgu Przemysłowego. Program realizacji na terenie Rzeszowa inwestycji przemysłowych zbiegł się z podjęciem przez Zarząd Miejski pod przewodnictwem prezydenta Jana Niemierskiego prac nad planem zagospodarowania przestrzennego miasta. Z funduszy rządowych finansowano budowę budynków o charakterze publicznym, jak gmach Poczty Polskiej przy ul. Moniuszki, rozbudowa Szpitala Powszechnego przy ul. Szopena czy budowa kompleksu budynków Ubezpieczalni Społecznej przy ul. Hetmańskiej. Miarą zachodzących zmian w Rzeszowie końca l. 30. były coraz głośniejsze aspiracje ulokowania tu stolicy COP, chociaż poważnym konkurentem był Sandomierz.

Powiat rzeszowski znajdował się na terenie DOK X z siedzibą w Przemyśle. Na terenie miasta stacjonował garnizon wojskowy średniej wielkości z 10. Brygadą Kawalerii.

Zasady konstytucyjne prawa wyznaniowego w II Rzeczypospolitej opierały się na rozróżnieniu 2 zagadnień: sfery wolności indywidualnej, tj. wolność sumienia i wyznania, oraz sfery wolności korporacyjnej. Formą organizacyjną społeczności wyznaniowej był związek religijny posiadający autonomię, samorząd oraz prawo samodzielnego prowadzenia swych spraw wewnętrznych, posiadania i nabywania majątku, posiadania fundacji, funduszy i zakładów, urzędowania zbiorowych i publicznych nabożeństw. Warunkiem nabycia wymienionych praw było uznanie przez państwo. Konsekwencją i uzupełnieniem owych zasad było równouprawnienie wszystkich wyznań w dziedzinie indywidualnych praw obywateli. Osoby mieszkające na terenie Rzeszowa zaliczały się do 6 wyznań. Grupą najliczniej reprezentowaną byli katolicy obrządku łańcuckiego, następnie zaś wyznawcy religii mojżeszowej. Rzeszów należał do parafii rzymskokatolickiej pw. św. Wojciecha i Stanisława, której proboszczem był ks. Michał Tokarski, a wspierało go 3 wikariuszy. Na terenie miasta działalność duszpasterską prowadzili oo. bernardyni i ks.ks. saletyni, zaś zakony żeńskie reprezentowane były przez szarytki, albertynki, felicjanki, boromeuszki i opatrnościanki. Natomiast w Zalesiu k. Rzeszowa funkcjonowała parafia unicka (grekokatolicka). Mieszkający na terenie Rzeszowa wyznawcy religii mojżeszowej należeli do żydowskiej gminy wyznaniowej. Od 1927 rabinem w gminie wyznaniowej był Aron Lewin, który funkcję tę otrzymał po śmierci swego ojca Natana Lewina.

Zbigniew K. Wójcik, Encyklopedia Rzeszowa

1939-1945

Okupacja niemiecka w Rzeszowie rozpoczęła się 9 IX 1939 wraz z wejściem do miasta żołnierzy 4. Dywizji Lekkiej dowodzonej przez gen. Alfreda Ritter von Hubitzkiego. Od wczesnego popołudnia do późnej nocy dnia poprzedniego zaciętą walkę w obronie swego miasta garnizonowego stoczyła 10. Brygada Kawalerii gen. Stanisława Maczka. Rzeczywistość polityczna, społeczna i militarna, jaka zaistniała w latach 1939-45 w Rzeszowie, była złożona i niestabilna. Dominowała nad nią konfrontacja 2 przeciwstawnych struktur: niemieckiej administracji okupacyjnej i Polskiego Państwa Podziemnego (PPP), wspartego autorytetem działających na emigracji naczelnych władz państwowych z premierem Władysławem Sikorskim. Celem niemieckiej polityki było takie zubożenie duchowe i materialne społeczeństwa polskiego, by nie było ono zdolne do świadomego i samodzielnego istnienia. Polacy przeciwstawili tym dążeniom rozbudowany system konspiracyjnej administracji, która starała się realizować zadania narodowe i państwowe. Rzeszowianie w większości zajęli wobec okupantów postawę zdecydowanie negatywną. Chociaż pod wpływem wydarzeń wojennych i politycznych nastroje ulegały wahaniom, to nigdy nie przeszły w bezradność i zniechęcenie. Przeżywano momenty depresji i załamania, jak w chwili kapitulacji Francji, ale nawet po największych represjach potrafiono się otrząsnąć i trwać dalej w oporze. Jednym z czynników pozwalających na zachowanie równowagi ducha był Kościół katolicki i patriotyczna postawa duchowieństwa. Zorganizowanie struktur

PPP i heroiczna walka z okupantem niemieckim są dowodem determinacji społeczeństwa w dążeniu do odzyskania niepodległości.

Wojskowa organizacja terenowa w Rzeszowie obejmowała następujące jednostki: od 1943 Podokręg AK Rzeszów (d-ca: płk Kazimierz Putek); Inspektorat Rejonowy ZWZ-AK Rzeszów (kolejni d-cy: mjr Władysław Bartosik, mjr Stanisław Ruśkiewicz, kpt. Łukasz Ciepliński); Obwód ZWZ-AK Rzeszów (kolejni komendanci: Jan Tondera, por. Łukasz Ciepliński, kpt. Edward Brydak, kpt. Władysław Składzień, kpt. Mieczysław Kawalec, kpt. Józef Rządcki). Osobną grupę żołnierzy ZWZ-AK stanowili mężczyźni starszych roczników (1891-1903) należący do Służby Ochrony Powstania (SOP). Na pocz. 1944 w Podokręgu AK Rzeszów było 50 tys. zaprzysiężonych żołnierzy i pracowników służb pomocniczych (SOP, Wojskowa Służba Kobiet). Walka bieżąca z okupantem prowadzona była przez Kedyw, przy współdziałaniu z „Wedetą”, wojskowy ośrodek „Kuznica” prowadził tajne nauczanie dla potrzeb tajnych podchorążówek, zaś wsparcie

finansowe prowadzone było w ramach Uprawy; organem prasowym Inspektoratu było pismo „Na Posterunku”. Konspiracyjną administrację publiczną w Rzeszowie sprawowała początkowo Teczka, zaś od 9 IX 1943 Powiatowa Delegatura Rządu (kolejni delegaci: Józef Kubicki, Władysław Martynuska). Szeroko prowadzone było tajne nauczanie. Poza strukturami PPP funkcjonowało komunistyczne podziemie.

Pomimo znacznego nasycenia Rzeszowa działającymi w konspiracji instytucjami nie było w rzeszowskim Obwodzie, sztabie Inspektoratu czy Podokręgu „wyspy”, która by przerwała ich działalność. Świadczy to o wybitnych zdolnościach konspiracyjnych, roztropności i spójności społeczności miasta. Ze względu na znaczenie komunikacyjne, przemysłowe i administracyjne Rzeszów był ważnym dla Niemców ośrodkiem, toteż funkcjonariusze rzeszowskiej placówki Sicherheitspolizei (dowodzonej przez Hansa Macka) dokładali starań, by zdusić każde zarzewie oporu. Nie bez znaczenia była też wybitnie antypolska postawa Kreishauptmanna rzeszowskiego dr. Heinza Ehausa i Stadtkommissara Alberta Pavlu. W przypadku szczególnego zagrożenia Inspektorat AK Rzeszów był zdolny do przeprowadzenia działania ofensywnego, organizując m.in. udany zamach na Friedricha Pottebauma, szefa referatu ds. walki z polskim ruchem wolnościowym w rzeszowskiej placówce Sipo. Z drugiej strony instytucje PPP piętowały zdecydowanie przejawy kolaboracji, delatorstwa bądź postaw antynarodowych; obowiązywał wszak Kodeks praw i obowiązków Polaka pod okupacją.

Najbardziej istotnym i trwałym dorobkiem PPP był różnoraki wpływ, jaki jego działalność wywierała na świadomość i postawę rzeszowian w okresie okupacji niemieckiej. Jedynym środkiem politycznym, jaki Niemcy stosowali, był terror policyjny, a każdy akt nieposłuszeństwa karany był z bezwzględną surowością. Znalezienie się wiosną 1940 czterdziestu młodych rzeszowian w pierwszym transporcie więźniów polskich wysłanych do tworzono obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu było zapowiedzią tego, czego należało się po okupantach spodziewać. W efekcie takiej polityki po zakończeniu okupacji niemieckiej nie było w Rzeszowie rodziny, której nie dotknęły bezpośrednio skutki wojny i blisko 5-letnich rządów okupacyjnych. Niemcy dyktowali też gospodarcze warunki życia, podporządkowując rzeszowski przemysł własnym potrzebom zbrojeniowym. Ponadto w znacznym stopniu ruinie uległ drobny przemysł, rzemiosło i handel. Najbardziej oczywistym wyrazem bezradności rzeszowian wobec poczynań Niemców było wprawdzie podzielenie Rzeszowa na 2 odizolowane części, tzw. aryjską oraz getto, następnie eksterminacja izraelskiej ludności miasta. O skali ludobójstwa, jakie miało miejsce w Rzeszowie, świadczy fakt, że wymordowanych zostało ok. 30% mieszkańców miasta i kilkanaście tysięcy Żydów mieszkających w powiecie rzeszowskim.

Od końca 1943 ostateczna klęska Niemiec stawała się nieunikniona, jednocześnie coraz wyraźniej zarysowywało się zagrożenie dla Polski ze strony ZSRR. Mimo to rzeszowianie w szeregu potyczek stoczonych w ramach akcji „Burza”, wspierając atakujących czerwoarmistów, dawali wyraz dążeniu do walki z Niemcami, traktując ich jako wspólnego wroga.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej do miasta (2 VIII 1944) w ratuszu rozpoczął urzędowanie Tomasz Radwan, mianowany przez Komendanta Miasta z ramienia AK kpt. Adama Długosza. Płk Putek podjął rozmowy z lokalnym dowódcą Armii Czerwonej, który jednak zażądał podporządkowania się PKWN (co oznaczałoby wypowiedzenie posłuszeństwa Naczelnemu Wodzowi, gen. Kazimierzowi Sosnkowskiemu), wobec czego płk. Putek wydał rozkaz o ponownej konspiracji. Zainstalowanie w Rzeszowie pełnomocników PKWN, organizacja Wojewódzkiej Rady Narodowej (bez województwa), tworzenie Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego zmierzały w kierunku utworzenia administracji publicznej reprezentującej interesy ZSRR, spychając uporczywie Powiatową Delegaturę Rządu i całą terenową strukturę PPP na margines. Wywiezienie z powiatu rzeszowskiego do łagrów ZSRR kilkuset najaktywniejszych żołnierzy AK, represje i aresztowania, wyroki śmierci – to cena, jaką płacono za czynną postawę niepodległościową. Więzienie na zamku w Rzeszowie stało się miejscem odosobnienia, sądu i kaźni Polaków, którzy za bohaterstwo okazane w walce z okupantem niemieckim otrzymywali najwyższe odznaczenia bojowe, jak Władysław Skubisz, uczestnik zamachu na Pottebauma i Flaschkego, skazany na śmierć przez Wojenny Trybunał 1. Frontu Ukraińskiego wspólnie z Sądem Wojennym PKWN. Dramatyczna decyzja kpt. Cieplińskiego o podjęciu próby odbicia więzionych żołnierzy AK skończyła się niepowodzeniem.

Zbigniew K. Wójcik, Encyklopedia Rzeszowa

Rzeszów po II wojnie światowej

Miasto od 2 VIII 1944 wolne od okupantów niemieckich otrzymało niezwykłą szansę rozwoju. Już w sierpniu 1944 Rzeszów awansował do rangi stolicy województwa. Tym samym – mimo zdobycia władzy przez komunistów – ziściły się plany administracyjne Polski Podziemnej (Delegatury Rządu). Wkrótce w związku z utratą przez powojenną Polskę Lwowa i ziem kresowych Rzeszów zaczął się przeistaczać w centrum administracyjno-kulturalne południowo-wschodniej Polski. Nie miały wpływu na szybkie tempo rozwoju miało centralne położenie w regionie i stosunkowo duża odległość (150 km) od dużych miast: Krakowa i Lublina.

Obok funkcji czysto administracyjnych, kulturalnych, gospodarczych, od II poł. 1944 Rzeszów sprawował również mało chwalebny rolę ośrodka logistycznego w procesie „utrwalania władzy ludowej”. Przez krótki czas w mieście urzędował sowiecki gen. Karol Świerczewski,

który prowadził nabór do III armii „ludowego” WP. Ze względu na silne tradycje konspiracji AK z okresu okupacji niemieckiej oraz rolę regionu rzeszowskiego w powojennym podziemiu niepodległościowym Rzeszów stał się jednym z ważniejszych centrów komunistycznego terroru. Tu jesienią 1944 wykonano pierwsze egzekucje z wyroków Polski „lubelskiej”. W mieście swoją siedzibę miał WUBP, tu także w 1946 rezydował sztab uczestniczącej w walkach z ukraińskim podziemiem wojskowej Grupy Operacyjnej „Rzeszów”. Ponurym symbolem tzw. „okresu stalinowskiego” stał się dla Rzeszowa i całego regionu zamek Lubomirskich, więzienie i miejsce kaźni. W l. 1944-56 przez cele zamku przewinęło się 30 849 więźniów, w dużej części byłych żołnierzy AK, działaczy WiN, członków PSL, Ukraińców oskarżanych o przynależność do UPA. Ponad 350 więźniów zostało rozstrzelanych bądź powieszonych. Innym przejawem dokonującej się w Rzeszowie „rewolucji” i wojny ideologicznej były kolejne – po okupacji niemieckiej – zmiany nazw ulic, placów, patronów szkół i zakładów przemysłowych. W tej akcji prym wiedli działacze PPR, a potem PZPR. Tylko w nielicznych przypadkach powrócono do nazw przedwojennych.

II poł. l. 40. przyniosła zakończenie procesu wstępnej odbudowy i usuwania zniszczeń wojennych. W 1949 oddano w mieście do użytku pierwsze izby mieszkaniowe z nowego budownictwa. 3 lata później przyłączono do Rzeszowa sąsiadujące tereny, powiększając tym samym ponad 4-krotnie obszar miasta (8 km kw. przed 1939). W l. 1950-60 w znaczący sposób zmodernizowane zostało rzeszowskie centrum. W szybkim tempie powstały nowe osiedla mieszkaniowe oraz wiele obiektów użyteczności publicznej. Wzniesione zostały wówczas gmachy Urzędu Wojewódzkiego, ówczesnego Komitetu Wojewódzkiego PZPR, a także siedziba Komendy Wojewódzkiej MO, Dom Kultury WSK, hala targowa, kino „Zorza”, Dom Handlowy „Delikatesy”, biurowiec Miastoprojektu, budynek Wyższej Szkoły Inżynierskiej, szpital MSW, stadion ZKS „Stal”, siedziba NOT, budynek Rzeszowskich Zakładów Graficznych (najnowocześniejszy w kraju), zespół obiektów sportowych WOSiR (hale i baseny). W l. 1960-63 pojawiły się pierwsze wieżowce (tzw. „punktowce”) przy ul. Hetmańskiej (ówcześnie Obrońców Stalingradu). Następnie budowane były os. Jarosława Dąbrowskiego (1950-55), XX-lecia PRL, Piastów i Baranówka I (1962-71), Tysiąclecia Państwa Polskiego (1963-1975), Pułaskiego (1973-1975), Baranówka II i III, Nowe Miasto, Gwardzistów (obecnie Kmity), a w l. 80. minionego stulecia Baranówka IV oraz KRN (obecnie Krakowska Południe). Największymi skupiskami mieszkalnymi w mieście stały się osiedla Baranówka oraz Nowe Miasto. W l. 1971 i 1977 dokonano kolejnego poszerzenia granic miasta. Wkrótce na większą skalę rozpoczęły się inwestycje z zakresu budownictwa jednorodzinne; powstały os. Zimowit i Biała.

Równocześnie z planową urbanizacją rozbudowywano system komunikacji miejskiej; w l. 1969-70 w centrum Rzeszowa oddano do eksploatacji 2 wiadukty (wkrótce pojawił się nawet niezrealizowany plan rzeszowskiego „metra”, tj. linii tramwajowej łączącej Baranówkę z zakładami WSK). W 1956 zbudowano w mieście stację wodociągową, unowocześniono i przebudowano sieć gazową, kanalizacyjną, elektryczną i telefoniczną. W 1965 Rzeszów otrzymał nowy dworzec autobusowy. Przy okazji elektryfikacji linii kolejowej Kraków - Przemyśl został zmodernizowany i rozbudowany Dworzec Główny PKP. Pierwszy pociąg elektryczny wjechał do miasta 21 IX 1963. Rozwój gospodarczy Rzeszowa ukształtowała w znacznej mierze przedwojenna tradycja przemysłu lotniczego i związanego z nią programu budowy COP. W 1948 w kształtujących przemysłowe oblicze miasta rzeszowskich zakładach WSK-PZL przystąpiono do produkcji sowieckich silników lotniczych. W tym samym roku na terenie zniszczonej przedwojennej Fabryki Obrabiarek H. Cegielskiego uruchomiono Zakład Przemysłu Drutowego. Wiosną 1951 zakłady rozbudowano pod nazwą Rzeszowska Fabryka Sprzętu

Gospodarczego.

W 1952 wyprodukowano w nich pierwszy w Polsce odkurzacz. Po 15 latach, w 1967, fabryka została przemianowana na Rzeszowskie Zakłady Elektromechaniczne „Predom-Zelmer”. Podstawą ekonomicznego rozwoju Rzeszowa w powojennych dekadach było zatem jego intensywne uprzemysłowienie. W l. 60. i 70. wybudowano kilkanaście nowych zakładów przemysłowych, m.in. Zakłady Mięsne, Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego „Alima” (nawiązujące nazwą do przedwojennej rzeszowskiej Fabryki Cukierków), Zakłady Graficzne, Przedsiębiorstwo Farmaceutyczne „Polfa”, Zakłady Automatyki Motoryzacyjnej, Zakłady Optyczne „Optores”, Fabrykę Wyrobów ze Srebra „Resovia Silver”, Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Conres”. Na pocz. XXI w. zarejestrowanych w Rzeszowie było blisko 18 tys. podmiotów gospodarczych – w większości firm prywatnych. Pośród nich zdecydowaną większość stanowią firmy prywatne. W tej liczbie mieści się również kilkadziesiąt przedsiębiorstw zagranicznych lub spółek z udziałem kapitału zagranicznego. Do największych, znanych w Europie i na całym świecie firm rzeszowskich należą wciąż restryktoryzowane WSK-PZL, Zelmer, ICN Polfa Rzeszów SA, Alima Gerber SA.

Już w 1944, zaraz po zakończeniu okupacji niemieckiej, powołano rzeszowski Teatr Narodowy (od 1945 Teatr Ziemi Rzeszowskiej, po 1957 Państwowy Teatr im. Wandy Siemaszkowej). Na podstawie zarządzenia Ministra Kultury i Sztuki z 1954 powołano w Rzeszowie orkiestrę symfoniczną. Upaństwowiona w 1958, stała się podstawą do utworzenia 1 I 1967 Państwowej Filharmonii im. Artura Maławskiego. Na pocz. 1974 Filharmonia została przeniesiona do nowego budynku z dużą salą koncertową. Od 1969 Rzeszów jest centrum Światowych Festiwalu Polonijnych Zespołów Folklorystycznych.

W 1951 powstał załazek rzeszowskiego ośrodka akademickiego – Wieczorowa Szkoła Inżynierska. Samodzielna uczelnia techniczna – Wyższa Szkoła Inżynierska – została ostatecznie powołana w czerwcu 1963. W październiku tego roku utworzono Studium Terenowe Wydziałów Filologiczno-Historycznego i Matematyczno-Fizycznego, które stanowiło wydzieloną część krakowskiej WSP. W r. ak. 1964/65 kształciło się w nich 330 studentów. Wkrótce sukcesem zakończyły się starania władz województwa dążących do usamodzielnienia również tej placówki. Na podstawie rozporządzenia Rady Ministrów z 30 VIII 1965 powstała w Rzeszowie Wyższa Szkoła Pedagogiczna. Jeszcze w 1959 utworzono w Rzeszowie punkt konsultacyjny Zawodowego Studium Administracyjnego UMCS. Po 10 latach powołana została Filia UMCS w Rzeszowie. W wrześniu 1974 rzeszowska WSI została przekształcona w Politechnikę Rzeszowską im. Ignacego Łukasiewicza; uczelnię, która jako jedyna w kraju kształci pilotów lotnictwa cywilnego. Rok wcześniej, w czerwcu 1973, otwarto w Rzeszowie Wydział Zamiejscowy (potem filię) krakowskiej Akademii Rolniczej.

Od 1976 funkcjonował w Rzeszowie Zespół (Katedra) Nauczania Klinicznego krakowskiej Akademii Medycznej (przekształcony w Instytut Medycyny Klinicznej, został zlikwidowany w 1991). Przy współpracy i zaangażowaniu władz miasta w 1993 powołana została Fundacja Rozwoju Ośrodka Akademickiego. Jej głównym zadaniem było utworzenie w Rzeszowie uniwersytetu. W tym samym roku do grona uczelni Rzeszowa dołączyło Wyższe Seminarium Duchowne. Wiosną 1996 zgodę na prowadzenie działalności uzyskała Wyższa Szkoła Informatyk i Zarządzania, a niedługo potem kolejna prywatna uczelnia zawodowa Wyższa Szkoła Zarządzania, powołana pod patronatem warszawskiej SGH. 1 IX 2001 zainaugurował działalność Uniwersytet Rzeszowski, powołany przez Sejm RP. Obecnie w Rzeszowie funkcjonuje 5 wyższych uczelni (PRz, UR, WSD, WSliZ, WSPiA). W związku z tym, że mieszkańcy miasta i regionu wciąż z zapałem podnoszą poziom wykształcenia w ich murach kształcą się łącznie ok. 60 tys. studentów. Niewiele mniej niż studentów jest aktualnie uczniów rzeszowskich szkół podstawowych, gimnazjów i innych placówek oświatowych.

Brak tradycji akademickich i robotniczo-chłopskie pochodzenie sporej części mieszkańców miasta wpływało na jego pozycję w PRL. W l. 50., 60. i 70. Rzeszów zdawał się być swego rodzaju ostoją systemu realnego socjalizmu. O politycznym obliczu miasta decydowała postawa znanych rzeszowskich komunistów z Władysławem Kruczkiem na czele. Należy jednak przyznać, iż partyjni władze Rzeszowa dbali o jego rozwój. Rok 1968 nie przyniósł żadnych wydarzeń w Rzeszowie. Dopiero co powstałe uczelnie – WSI oraz WSP – powoli budowały tradycje akademickie. Rzeszowscy „żacy” nie przyłączyli się do protestów studentów Warszawy czy Krakowa. Liczne i masowe były natomiast wyrazy poparcia udzielanego przez pracowników wielu zakładów Rzeszowa towarzysowi „Wiesławowi” (W. Gomułce). Przez miasto wiodła też jedna z tras sowieckich wojsk interwencyjnych w sierpniu 1968 w Czechosłowacji.

Dekada l. 70. przyniosła miastu sporo korzystnych zmian, ale i pomnożyła poważne problemy mieszkańców. Podstawową – ogólnopolską – bolączką był niedowład handlu detalicznego, braki zaopatrzenia, np. w artykuły spożywcze. W sierpniu 1980 do ogólnopolskiej fali strajkowej przyłączyły się rzeszowskie MPK, PKS i WSK, największy zakład w mieście. 12 IX 1980 powołano Międzyzakładowy Komitet Założycielski (MKZ) NSZZ „Solidarność” z siedzibą w WSK. Jego przewodniczącym został Antoni Kopaczewski. Do końca 1980 struktury „Solidarności” powstały w większości przedsiębiorstwach miasta. O Rzeszowie było głośno, kiedy od 2 stycznia do 19 lutego 1981 członkowie NSZZ „Solidarność” i nielegalnej jeszcze wówczas „Solidarności” rolników prowadzili strajk okupacyjny w Domu Kolejarza (siedzibie byłej WRZZ). Akcja doprowadziła do podpisania tzw. porozumień rzeszowsko-ustrzyckich. Batalia (strajk okupacyjny) o rejestrację Niezależnego Zrzeszenia Studentów toczyła się we wszystkich rzeszowskich uczelniach. Swoistym symbolem ery „Solidarności” z l. 1980–81 w Rzeszowie stała się likwidacja więzienia na zamku Lubomirskich. Miejscem patriotycznych manifestacji mieszkańców miasta (np. 11 listopada) był rzeszowski Rynek z odsłoniętym w październiku 1980 pomnikiem Tadeusza Kościuszki. Po wprowadzeniu stanu wojennego Rzeszów stał się istotnym punktem oporu społecznego. W wielu zakładach miasta powstały Tajne Komisje Zakładowe.

W 1982 zawiązała się podziemna Regionalna Komisja Wykonawcza „S”, która kierowała związkiem w całym regionie Polski południowo-wschodniej. Konspiracyjny kolportaż opierał się na publikacjach miejscowych oraz drukach z innych regionu kraju. Przy kościele oo. Bernardynów zainicjował działalność Komitet Pomocy Internowanym, Aresztowanym, Skazanym i Pozbawionym Pracy oraz Ich Rodzinom (przemianowany później na Zespół Charytatywno-Społeczny). W więzieniu w podrzeszowskim Załężu mieścił się jeden z większych ośrodków internowania. W okresie stanu wojennego Rzeszów był miejscem kilku dużych demonstracji, podczas których dochodziło do starć manifestantów z ZOMO (3 V 1982; 31 VIII 1982; 1 i 3 V 1983; 3 V 1984). Akcje pacyfikacyjne sił porządkowych ułatwiała bliskość specjalnego ośrodka szkoleniowego MO (ZOMO) w Zaczerniu. 31 VIII 1988 wznowił w Rzeszowie jawną działalność Komitet Organizacyjny „Solidarność”. Wkrótce działająca nadal w podziemiu RKW utworzyła jawne Biuro Informacyjno-Koordynacyjne NSZZ „Solidarność” Regionu Rzeszowskiego. 17 IV 1989 rzeszowska struktura „S” została ponownie zarejestrowana.

Bogata w ważne dla miasta wydarzenia była ostatnia dekada XX w.; przyniosła nie tylko ewolucję polityczną i restrukturyzację gospodarczą, ale spowodowała również głębokie przemiany świadomościowe. 2 VI 1991 w ramach kolejnej pielgrzymki do Ojczyzny przebywał w Rzeszowie papież Jan Paweł II. Podczas nabożeństwa, w którym uczestniczyło prawie milion osób, Ojciec Święty beatyfikował ks. bp. Józefa Sebastiana Pelczara. Miarą awansu miasta było powołanie 25 III 1992 przez zwierzchnika Kościoła powszechnego diecezji rzeszowskiej. Rzeszów został jej stolicą, a kościół pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa podniesiono do rangi katedry. Pierwszym biskupem nowo powstałej diecezji mianował Ojciec Święty bp. Kazimierza Górnego. Biskupem pomocniczym został ks. bp Edward Białogłowski. W 1992 na starym miejscu stanął odtworzony pomnik Leopolda Lisa-Kuli. We wrześniu 1993 odsłonięto w Rzeszowie pierwszy w kraju pomnik związanego z miastem gen. Władysława Sikorskiego. Od końca 1997 Rzeszów ma swój hejnał odgrywany z miejskiego ratusza.

Dziś Rzeszów jest największą aglomeracją południowo-wschodniej Polski, jej niekwestionowanym centrum, liczy ponad 198 tys. mieszkańców, zajmuje obszar 128 km kw., od 1999 jest stolicą województwa podkarpackiego, stanowi również powiat grodzki. W pobliskiej Jasionce stolica województwa dysponuje lotniskiem odpowiadającym standardom międzynarodowym. Obok Filharmonii działa w Rzeszowie 3 kina, 10 teatrów, 14 muzeów, czynnych jest 28 bibliotek. W mieście funkcjonuje kilkadziesiąt instytucji kultury fizycznej. Rzeszowską tradycją stały się Światowe Festiwale Polonijnych Zespołów Folklorystycznych, największe tego typu na świecie.

Cywilna służba zdrowia w Rzeszowie obejmuje przychodnie specjalistyczne oraz szpitale z ponad 2 300 łóżek szpitalnych. Od wielu już lat w mieście funkcjonuje rzeszowski Oddział Telewizji Polskiej S.A., a także - 5 rozgłośni radiowych. W Rzeszowie ukazują się kilkanaście tytułów prasowych. Szczęśliwie omijają Rzeszów, pozostając dotąd zjawiskami marginesowymi, uciążliwe patologie społeczne, w tym przestępczość zorganizowana. Miasto uchodzi za jedno z bezpieczniejszych w kraju. Jednym z najpoważniejszych problemów jest natomiast bezrobocie; na pocz. XXI w. stopa bezrobocia w mieście wynosiła około 8,5 %, obecnie wynosi ok. 5%. Od 1991 władze Rzeszowa sukcesywnie podpisują umowy o współpracy z miastami partnerskimi. Wśród nich znajdują się: Bielefeld (Niemcy), Klagenfurt (Austria), Buffalo, Gainesville (USA), Koszyce (Słowacja), Lwów, Łuck, Iwano-Frankiwnsk i Truskawiec (Ukraina), Nyíregyháza (Węgry), Lamia (Grecja), Satu Mare (Rumunia), Fangczengang (Chiny), Split (Chorwacja) i Rushmoor (Wlk. Brytania). Niezaprzecalnym atutem Rzeszowa, szczególnie w dobie starań o członkostwo w Unii Europejskiej, jest położenie geograficzne. Rola stolicy regionu południowo-wschodniej Polski, bliskość granic z Ukrainą, Słowacją, a także z Węgrami, Rumunią i Białorusią, korzystne połączenia komunikacyjne na skrzyżowaniu szlaków biegnących z północy na południe i z zachodu na wschód – wprost „zmuszają” Rzeszów do przyjęcia roli ośrodka wielkomięjskiego o międzynarodowym znaczeniu. Tę szansę zdaje się Rzeszów wykorzystywać jako miejsce spotkań przywódców oraz przedsiębiorców kilku sąsiadujących krajów.

Grzegorz Ostasz, Encyklopedia Rzeszowa

Utrzymanie dynamicznego rozwoju Rzeszowa zmusiło władze miasta do pozyskania nowych terenów. Starania zostały uwieńczone sukcesem i od 2006 roku Rzeszów powiększał się co roku o przyległe sołectwa: Słocinę (2006 – 9,16 km kw.) i Załęże (2006 – 5,20 km kw.), Przybyszówkę (2007 i 2008 – 16,26 km kw.), Zwięczycę (2008 – 7,23 km kw.), Białą (2009 – 6,06 km kw.), Budziwój (2010 – 17,50 km kw.), Miłocin (2010 i 2019 – 2,36 km kw.), Bzianka (2017 – 4 km kw.), Matysówka (2019 – 5,3 km kw.), Pogwizdów Nowy (2021 – 2 km kw.). Łącznie terytorium Rzeszowa zostało zwiększone o 74 km kw.